

От сталинизъм към постсталинизъм: променливи истории, променливи прочити*

ЖИВКА ВАЛЯВИЧАРСКА

Превод от английски: НЕДА ГЕНОВА

Ръкописно писмо от 7 април 1960 г., адресирано до най-високата инстанция на властта, възразява срещу наскоро започналата реформа в турската училищна система в България**. То е едно от многото писма, редовно изпращани до властите и съдържащи оплаквания, подкрепа или искания от страна на обикновените граждани. Авторът му, който се представя като мъж от турски произход, започва с думите, че би искал да запази анонимността си, за да може да „се изкаже по-свободно“ и се извинява за несъвършенното си владеене на български език***. Но всъщност писмото е написано в изумителен стил и с уважителен тон; то е грижливо формулирано и построено с изключителна политическа прозрачност. Мъжът пътувал във влака от София към Коларовград (днешен Шумен), когато двама млади мъже, турски учители, влезли в купето и започнали да разговарят. Мъжете свободно

* Този превод е изготвен със съдействието на авторката по четвърта глава от книгата ѝ: Valiavicharska, Z. (2021). *From Stalinism to Poststalinism: Shifting Histories, Shifting Readings*. In: *Restless History: Political Imaginaries and their Discontents in Post-Stalinist Bulgaria*. Montreal: MQUP. Print.

** ЦДА, фонд 1, оп. 28, а.е. 16, л. 1-2. За множеството форми на изразите на недоволство по време на постсталинисткия период в Съветския съюз виж: Kozlov, Fitzpatrick, and Mironenko (2011).

*** ЦДА, фонд 1, оп. 28, а.е. 16, л. 1 (omnpage).

З. 44:20 1.06.60

К. С.
20.11.1960 г.
Албонас

УДА • 1.28.1960 № 1-25 46/11
18549 - 7.11.60
София
До другаря Секретар
на ЦК на БКП

машиничен

Изложение

Относно: Въпроса за турските училища в НРБ.
Др. Секретар.

Преди да миша въпроса, мога да бъда извинен, първо поради това, че не мога да си изразя своите мисли на български така, както бих се изразил на турски език; второ - не си посочвам името си, за да мога да си изкажа по-свободно.

Другарю Секретар.

Решението на Партията за сиването на турските училища с българските училища или закриването на турските училища в НРБ се посрещна с извънредно голямо възмущение и приложението му поражда силно недоволство сред турското население в Страната.

За да се разбере по-добре това смущение и недоволство аз намерих полезно да ви пиша един разговор, който се водеше между двамата млади турски учители току-що завършили педагогическото училище. Потувайки във влака от Колярово-град към София; седнаха в едно купе където бях и аз двамата млади франсдани и познаха да водят разговор на турски, без да разберат, че аз разбирам турски. Единият от тях позна да говори отпако това:

— Сали, Сали! няма вече занаят хляб в това отечество. Защо търдоваше да откриват турските педагогически училища и да подготвят хиляди младежи за учители, когато ще им да закриват турските училища? Да бъдат простия мисли че щамаше да ни таяне толкова.

говорели на турски, тъй като не подозирали, че спътникът им ги разбира. Единият от тях отчаяно казал: „Сали, Сали, няма вече за нас хляб в това отечество. Защо трябваше да откриват турските педагогически училища и да подготвят хиляди младежи за учители, когато щали да закриват турските училища? Да бяхме прости мисля, че нямаше да ни тежи толкова.“

„– Не е вярно, Осман! – отговорил гругият. – Прости и учени всички плачат за училищата си. Аз просто немога да се обясня защо така рязко се промени политиката, курса на Партията спрямо турското население. До като, до миналата година на нас се гледаше с едно око, а сега с друго.“*

Писмото е запечатало смутните времена, през които минават турските и други мюсюлмански общности през 1958 и 1959 г., когато политиките спрямо националните и религиозни малцинства правят рязък обрат. Много малко изследвания върху малцинствените политики по време на социалистическия период в България дават нюансиран прочит върху прехода от сталинизъм към постсталинизъм, който белязва тази смяна на посоката след 1956 г. Има множество трудове на български език, занимаващи се с историята на кампаниите за етническо асимилиране по време на комунистическия период – те са детайлно изследвани, документирани и хроникирани.

* ЦДА, фонд 1, оп. 28, а.е. 16, л. 1 (отпрег и отзаг). Правописът е запазен.

Първата страница от писмо-жалба, изпратено до правителството през април 1960 г. от анонимен гражданин относно промените в образователните политики от 1959 г., премахнали образователната и културна автономия на говорещите турски език малцинства в България. Източник: Държавна агенция „Архиви“. Снимка на авторката, 2018 г., публикувана с разрешение от ДАА. Благодарности на Емил Миразчиев за визуалната редакция на снимковия материал, публикуван тук.

Много от тях разглеждат сталинисткия и постсталинисткия период през призмата на една и съща политическа логика: като част от прогресивно развитие, което продължава и ескалира проектите за религиозна и етническа хомогенизация от след-османския период на формирането на националната държава. Комунистическите режими продължават и усилват тази практика в нейната най-репресивна форма, довеждайки я до крайност по време на т.нар. „Възродителен процес“ и масовото изселване на турци, родени в България, в края на 1980-те години. (Вж. Аврамов, 2016; Груев, 2003; Груев и Калъонски, 2008; Иванова, 2002)

Но едно толкова директно прокарване на тези линии заличава голяма доза политическа сложност, като например различните политически ориентации на правителствата, предприемащи тези кампании, както и различните политически оттенъци на национализма: техните комунистически, либерални или фашистки наклонности, техните про- или антизападни (или съветски) връзки, сложните им пресичания с други политически сили, както и отношението им към движенията за национално самоопределение и националистическите политики в съседни Балкански страни. В изследването си върху малцинствените политики в България през 20. век историчката Мери Нойбъргър рамкира по монолитен начин опитите за модернизация от страна на комунистическата държава. Тя твърди, че за разлика от съветския мултинационален федерален модел, Българската социалистическа партия „от самото начало на стремежа си за власт и влияние“ преследва националистическа програма, замаскирана от езика на марксизъм-ленинизма (Neuburger, 2004: 60). „По време на комунистическия период“, продължава тя, „държавата взема на прицел същите ежедневни белези на турско-османската окупация, но чрез нови идеологически и практически инструменти за тяхното прилагане... Макар

че всички малцинства до известна степен биват всмукани в хода на интеграцията, за Партията особено мюсюлманите представляват пречка пред комунистическия напредък“ (Neuburger, 2004: 57)*. Антикомунистически настроени историци, работещи върху българския социализъм, често не разпознават понякога грастичните завои в политическата ориентация и различните политически логика на кампаниите за етническа хомогенизация. Румен Аврамов (2016) или Михаил Груев и Алексей Калъонски (2008) виждат една и съща политическа логика спрямо малцинствата както в ясното профашистско правителство от 1941-1944 г., влязло в съюз с нацистите, така и в антифашисткото социалистическо правителство, което го сваля от власт.

Ако се вгледаме в тези политически заплетености, ще можем да разпознаем различните посоки, които националистическите идеи взимат през 20. век, и да регистрираме разместванията в отношението спрямо малцинствата по време на самия социалистически период. Документите от ранните години на социализма в България рисуват една специфична картина. Периодът между 1944 и 1956 г. бележи радикално отдалечаване от политиките на предхождащото го

* Например: „До 1960-те и 1970-те години БКП напълно приема и дори надминава методите и формулировките на предкомунистическите български националисти по отношение на подхода към въпроса за мюсюлманското малцинство.“ (пак там, с. 75-76). Понякога Нойбургер признава, че през първите си години социалистическото правителство предприема радикални промени в политиките си към малцинствата, отменяйки фашисткия „Закон за имената“ и гарантирайки защита от следващи нападки спрямо имената или идентичността им. Но тъй като промените след 1956 г. остават неразгледани, тя обяснява реформите по отношение на облеклото от 1958-60 г. и последвалите смени на имената сред помаците и ромите като резултат от „консолидацията на власт“ от страна на Партията (пак там, с. 154 и нататък).

ясно правителство с фашистки наклонности, предвиждащо гържава, основана върху етническо превъзходство, териториален експанзионизъм, както и нагмощие на българите и православното християнство над други етноси и религии.

Ранният социалистически период също така се отличава от етнонационалистическия завој на дошлото по-късно постсталинистко социалистическо правителство. Чавдар Маринов, Али Еминов и Евгения Иванова са сред учените, отбелязващи тези развятия. Техните трудове отчитат цялостно изместване от „интернационализъм“ към национализъм, от „класа към нация“ и – за разлика от други, които гледат на тази промяна като на нищо повече от смяна на политическата реторика – някои от тях проследяват радикалните изменения в материалните, социални и политически условия на религиозните и етнически малцинства на терен (Груев, 2014; Еминов, 2002; Иванова, 2002; Маринов, 2013а, 2013б). Еминов описва ранния социалистически период като краткосрочно отваряне към малцинствата, което е заличено по време на годините на постсталинизма. Действително, както пиша и на други места*, в контекста на Източна Европа етнонационалистическият хуманизъм се издига като съпротива срещу отношението на по-ранния социалистически модел към националния въпрос и бива заявен като негова алтернатива. Макар да се радва на възраждане по време на постсталинистката епоха, етнонационализмът не просто внася десни профашистки националистически идеологии от междувоенния период, ами придава на етнонационалната идея антикапиталистически и антифашистки основи, преформулирайки я в социалистическо-хуманистка рамка.

* Вж. трета глава от *Restless History* (Valiavicharska, 2021).

България доста силно се отдалечава от Съветския съюз по отношение на националния въпрос, макар и да черпи от някои от принципите му. Вече съществува обемна литература върху националните политики на Съветския съюз по време на сталинисткия период. Поради прогресивните му политики и утвърдителни действия спрямо националните малцинства, Тери Мартин нарича сталинисткия Съветски съюз „Империя на утвърдителното действие“ (Martin, 2011). Тук обаче бих искала да наблегна на трудностите, които понятията за „империя“ и „империализъм“ внасят в съветския и социалистически контекст. Както е добре известно, правото върху национално самоопределение и национална автономия носят антиимпериалистско, антифеодално, деколониялно и демократическо съдържание. В политическия си анализ върху движенията за национално самоопределение в контекста на Руската империя Ленин показва, че националните движения от периферията на империята са се развили в опозиция срещу руското националистическо и етническо превъзходство и екстрактивистките и колониални логиките на феодалната държава. Затова конституционният модел на СССР гарантира равенството сред националностите на Съюза, правото им на национална култура и политическо представителство, давайки на републиките си административна автономия и правото на национално откъсване. Мартин пише за съветската коренизация, която се състои от подкрепа за формирането и развитието на малцинствени езици и култури (Martin, 2011: 9-27). Тя също така осигурява политическото участие на националните малцинства в конституционно организираната държава, полагаща акцент върху националното, етническо и религиозно различие и равенството на всички хора. Съветският федерален модел също така предоставя национална автономия чрез самоуправлението на админис-

тративни територии, които, както показва Юри Слъзкин, често изобретяват националности и конструират националните си култури в контекста на новоформираните „етно-териториални единици“ (Slezkine, 1994). Както отбелязва Роджърс Брубакър, съществуват огромни „несъответствия“ между териториалните, юридически и политически дефиниции на разпознатите националности, което създава множество обърквания и парадоксални ситуации (Brubaker, 1996: 23-54).

През логиките на социалния напредък и развитие, на революционния телос и историческия авангард, съдържащи се в някои видове марксизъм, се утвърждават обаче колониални системи на мислене. Така се изграждат географски и знациевни подредби, следващи представи за социална и историческа изостаналост*. Макар и да носят антиимпериалистическо съдържание, болшевишките подходи спрямо неруските народи от „Изтока“ и „Севера“ следват „цивилизационни“ цели. Както обсъжда Али Игмен по примера на Киргизстан, местните революционери са „разкъсани между съзидателните и разрушителните ефекти на революцията“ и „водят вътрешна борба с противоречивите ѝ резултати“ (Igmen, 2012: 37). Той обаче показва, че киргизите изобретяват нови начини на живот, като избягват дихотомното противопоставяне между традиция и модерен живот. Вместо това те изковават алтернативни модерности, които измислят и оформят наново по-стари културни практики като част от съветската култура.

В допълнение на това, опитите за установяване на хегемония на руската култура над неруските народи се появяват още при сталинизма и стават по-отчетливи след Втората световна война, подривайки социалистическите принципи

* Например в трудовете на Hirsch (2005), Slezkine (1994), Stronsky (2010).

спрямо религиозните, национални и културни малцинства. Самият Сталин проявява тенденции към етническо превъзходство, подчертавайки величието на руския народ и културата му над тази на всички останали съветски хора. Доколкото пред- и следвоенният сталинизъм разпознават себе си като съветизирана версия на Руската империя, имперските приемственост и наследство се усещат настойчиво. Постсталинисткия контекст в СССР в сферата на езика и образованието утвърждава руската националистическа посока, заличавайки политиките на национално различие, автономност и самоопределение и съзнателно задълбочавайки руското господство посредством езикови и образователни реформи (Smith, 2017). Тези противоречиви принципи и развиващи се политически реалности правят съветския опит амбивалентен, а вътрешните му напрежения продължават да са източник на противоречия и множественост на разказите.

Макар да са налице и някои прилики, българският социализъм предостава един много различен демографски, исторически и геополитически контекст. Завоят към етнонационализъм не е просто отдалечаване от сталинистката доктрина, а и израз, макар и индиректен, на политическа автономия от Съветския съюз. Действително, начинът, по който българското правителство насочва политиките си спрямо турското малцинство, е една от нескончаемите теми на преговори и напрежения с Москва. То отбива директивите и несъгласията от страна на съветското правителство, настоявайки, че тези проблеми са въпрос на „вътрешни работи“ и политически суверенитет.

„Новото време“ (1944-56)

През 1950 и 1951 г., само шест години след идването на власт на българското социалистическо правителство, над 155 000 турци, както и някои помаци и роми мюсюлмани, вече масово са напуснали страната към Турция. Организираното масово изселване е един от най-смутните моменти от историята на ранния социалистически период. „Новото време“ носи надежда и обещание за етническите и религиозни малцинства в страната, но също така и страхове и разочарования. То усилва мобилизацията сред турските общности за трайно напускане на страната като част от широкоразпространеното недоверие спрямо новото правителство. Антикомунистически настроените историци отнасят тяхното недоволство към първата вълна от колективизация на земята или формирането на кооперативните стопанства. Според този госта доминиращ прочит турците приемат кооперативите като деспотична реформа, наложена отгоре, а изселването най-общо се чете като израз на опозицията на турските общности срещу комунистическия режим (Аврамов, 2016; Груев и Калъонски, 2003: 21; 118; Груев, 2012: 107-116). Повечето от историците за ранния период също така реконструират събитията предимно през политическата рационалност на държавата в контекста на надигащите се разделения на глобалната Студена война, при които доминират логиките на държавния суверенитет, националната сигурност, сферите на влияние и чуждестранните политики. Новото социалистическо правителство остава подозрително и враждебно настроено спрямо турското малцинство, защото вижда в него заплахата за националната сигурност и териториалния интегритет на държавата, а и гледа на него като на население, кое-

то поначало подрива държавния и социалистическия проект. От своя страна, турското правителство вижда в турското малцинство терен за разпространение на турски национализъм и антикомунистическа пропаганда, поощрявайки нагласи за териториално откъсване (Калинова и Баева, 2008). В годините, предхождащи масовото изселване, поради притеснения, свързани с националната сигурност, българската страна разселва турци, живеещи близо до границата с Турция, в други части на страната. Разсекретени документи също така разкриват загкулисните стратегии на правителството за подкрепа и улесняване на изселването (вж. Аврамов, 2016: 35-51). През 1949 г. България и Турция подписват двустранна спогодба за законния трансфер на хора от турски произход. В следващите две години огромен брой хора напускат страната до момента, в който турското правителство, затруднено от мигрантския поток, затваря границата си.

Макар и от гледна точка на националната сигурност да остава подозрително настроено спрямо турското население, новото правителство работи за създаването на по-добра политическа обстановка за малцинствата и за подобряване на материалните им условия. Новата Конституция дава на националните малцинства правото на културно изразяване, образование и преса на собствения им език. Тя забранява всички фашистки и десни националистически организации, които вярват в етническото превъзходство на българите и тероризират мюсюлманските общности. Сред тях е и печално известната националистическа организация „Родина“, основана в края на 1930-те години, която прибъгва до десни и фашистки елементи. Тя е подкрепяна от дясното националистическо правителство от онова време поради множеството ѝ кампании за културна асимилация сред

помаците, включително и такава за смяна на турските и мюсюлманските им имена с български*. Организацията работи за социалната и етническа интеграция на помаците, като подхранва българско национално самосъзнание, въвежда молитви на български език в джамиите, превежда Корана на български и насърчава образованието сред младите българи-мюсюлмани. Както показват историите на периода, организацията като цяло се застъпва за „побългаряване без покръстване“, разделяйки самосъзнанието и общността на българо-говорящите мюсюлмани от тези на турските мюсюлмани (Груев и Калъонски, 2003: 18; Иванова, 2002: 29-58). След социалистическата революция Родина е осъдена за профашистката си политическа ориентация и агресивната си националистическа асимилация. Новото социалистическо правителство връща имената на помаците и предприема спешни мерки за спиране на репресиите и принудителното асимилиране на религиозните и националните малцинства.

Идеи за мултинационална балканска федерация заемат своето място в политическото въображение на местната левица през междувоенния период – не само по геополитически причини, но и защото федералният модел се съсредоточава върху въпросите за националното и религиозното многообразие и много хора го намират за по-лесно относим към балканския исторически, демографски и културен контекст. Горещ привърженик на идеята за изграждане на политическа автономия на Балканите, Георги Димитров започва предварителни обсъждания с лидерите на социалистическа Югославия за формиране на балканска социалистическа федерация – проект, който в крайна сметка се

* За историята и предисторията на Родина виж: Иванова, 2002: 24-58; Груев и Калъонски, 2003: 13-20; Neuburger, 2004: 153-154; Todorova, 2018).

разпада и влошава отношенията му със Сталин*. Самият Димитров обаче проявява туркофобски тенденции, които подклаждат страховете му за националната сигурност и националния суверенитет. Той подкрепя и вътрешното разселване на турските общности, които живеят близо до границата.

Конституцията от 1947 г., първата социалистическа Конституция на България, декларира равни права за всички хора, отменя „привилегиите“, основаващи се на „народност, произход, вяра и имотно състояние“, и забранява „проповед на расова, национална или религиозна омраза“ (чл. 71, 1947). Тя установява полово равенство „във всички области на държавния, частноправния, стопанския, обществения, културния и политическия живот“ (чл. 72, 1947). Обещавайки да прекрати безработицата и бедността, тя гарантира правото на труд, почивка и социална сигурност за възрастните, както и в случаи на болест, злополука, инвалидност и безработица – право, което „държавата осъществява с общи осигуровки в гостъпна медицинска помощ“ (чл. 73-75, 1947). В допълнение на това, новата Конституция разпознава религиозния плурализъм и светската съвест (радикална промяна в сравнение с миналото), гарантирайки „свобода на съвестта и изповеданията“, както и „свободата на извършване на религиозните обреди“. Член 78 отделя църквата от държавата и практически прекратява държавно утвърденото господство на Православната църква. Той също така гарантира свободата на изграждане на храмове и религиозни организации и дава на религиозните общности правото на „вътрешно самоуреждане и

* За повече за историята на македонската национална идентичност и териториална автономия, разгледана през призмата на политическите отношения между България и Югославия, виж: Маринов, 2013а; Лалков, 1994; Минчев, 1994.

самоуправление“. Този член забранява и „злоупотребяването с църквата и религията за политически цели, както и образуването на политически организации на верска основа“.

Член 79 (1947) постановява правото на образование на всички граждани. Той заявява, че „[о]бразованието е светско, с демократически и прогресивен дух“. Според този член „[н]ационалните малцинства имат право да се учат на своя майчин език и да развиват националната си култура, като изучаването на българския език е задължително.“ Допълнително законодателство гарантира свободата на пресата и медиите на родния език на малцинствата, както и правото на национално и културно самоопределяне, което включва и свободата на носене на традиционни облекла и културен изказ на публични места*.

Както обяснява един комунистически писател през 1949 г., новата Конституция цели поставянето на основите на една „нова, справедлива социалистическа държава“. От сега нататък, наблюдава той,

Всички хора, без разлика на народност, произход, вяра и имотно състояние, имат еднакви права и еднакви задължения. Българи, турци, евреи, румъни, гърци, арменци, цигани и др. – всички са хора. Всички имат право на място и участие в живота и на всички Конституцията осигурява пълно равенство пред законите. [...]

В България има православни, мохамедани, израилтяни, католици, протестанти, арменогрегорианци и др. Всички имат свои обреди, свои храмове, свои богове и светии. Но

* За дискусия по темата виж: Eminov, 2002; Република България, Национален съвет по етнически и демографски въпроси: „Национален доклад съгласно чл. 25, ал. 1 от Рамковата конвенция за защита на националните малцинства.“

в България, освен вярващите в боговете и светите, има и хора, които вярват само на науката. [...] Но старата конституция, като признаваше само една господстваща религия – православната – задължаваше хората да вършат неща, в които не вярват. [...] Религията се превърна в гавра, а хората – в лицемери. Новата Конституция [...] осигури на гражданите свобода на съвестта, на изповеданията, на извършване на религиозните обреди. (Казасов, 1949: 5 и 15)

Но дори при положение че новото коалиционно социалистическо правителство превръща политическото овластяване, социалната свобода и подобряването на икономическите условия на малцинствата в една от основните си цели, преобладаващата част от турското население не подкрепя Отечествения фронт на изборите през 1946 г. и гласува за опозицията му. Обширен доклад върху ситуацията на турските малцинства през ранните години след революцията (1946-1947 г.) и изготвен от новото правителство разкрива, че политическите нагласи сред тези общности са почти напълно „изравнени с тези на турската и българската буржоазия“. Те споделят недоверieto си спрямо свалянето на монархията и демократизацията на икономическата власт и остават скептически спрямо правителство, което „цели да направи „бедните богати и богатите бедни“*. Огромна част от турците, продължава докладът, следвала авторитетните фигури в общностите си – това са предимно религиозните, културни и икономически елити, които поддържали близки връзки с Турция и имали интереси и партньорства там**. И по-нататък: мобилизацията от страна на Комунистическата партия и коалицията на Отечествения фронт в населени

* ЦДА, ф. 214б, оп. 1, а.е. 716, л. 10.

** Пак там, л. 12.

предимно от турци райони били преобладаващо неуспешни, защото според доклада българските турци в страната били повлияни от пропагандата и влиянието на турското правителство. Турското правителство, изразява недоволство докладът, извършвало своя собствена малцинствена политика сред хората от турски произход в България*.

Документът е запечатал формирането на политическата логика на Студената война непосредствено след войната; тя е рамкирана от тревоги около сферите на влияние, потенциална военна намеса и баланс на силите. В българското социалистическо правителство Турция виждала заплашителното влияние на Русия на Балканите, както и възможен съюзник за скритите усилия на Русия за установяване на политически контрол над Босфора и Дарданелите. Поновените преговори за изграждане на мост над Дунава били считани за заплаха за националната сигурност на турската държава в сценариите, привиждащи съветска военна инвазия. В унисон с такива kalkulации, много турци се обърнали срещу Комунистическата партия, защото се е смятало, че комунистите искат да започнат война срещу Турция, и тогава американците и британците щели да дойдат и да избият всички комунисти. Затова станалите комунисти турци трябвало бързо да се откажат от комунизма преди падането на социалистическото правителство**.

От гледна точка на рационалността на българската социалистическа държава, която след две световни и две балкански войни е концентрирана върху териториалната си цялост и суверенитет, най-големият страх е отцепването на територии, предимно населени от турци. Турция е наричана „вра-

* Пак там, вж. л. 17-20.

** Пак там, л. 20.

жезка“ страна, съюзник на „американците“ и империалистите им прокапиталистически цели. Тя инструментализира турските етнически малцинства в България за собствените си политически интереси и териториални амбиции. Страхотовете за националната сигурност превръщат мюсюлманското и турско население, живеещо по границата с Турция, в „аномалия“ и „вражеско население“, което трябва да се „изреж[е] с хирургически нож“*. Докладът препоръчва разселването на турското и мюсюлманско население в региони навътре в страната – нещо, което правителството бързо предприема в следващите няколко години. „От жизнена необходимост за страната ни е“, насочва докладът, „щото тези граници, които ни разделят от Гърция и Турция, да се заселят с сигурно българско население, което не само ще служи като бариера срещу всяко инцидентно нападение, но и ще пресече онова течение на всички съмнителни елементи, които влизат и излизат от България“**. Следвайки логиката на националната сигурност в един зараждащ се контекст на Студената война, социалистическото правителство разселва около десет хиляди помаци (и някои турски жители) от южната граница в други части на страната, принудително прогонвайки и изтръгвайки ги от корените им (Груев и Калъонски, 2003: 20-21; Маринов, 2013б; РБ, Национален доклад: 10).

Според доклада турският национализъм е една от основните причини за провала на опитите за привличане на родените в България турци на страната на комунистите. Кемализмът, пантуркизмът и великотурският национализъм били широко разпространени сред турските малцинства според документа, а националистическите идеи пресичали границата чрез

* Пак там, л. 55-58.

** Пак там, л. 57.

политическа литература, брошури, книги, вестници, календари и народни песни*. Според официалните правителствени документи турският национализъм намирал израз в идеи, вариращи от териториалното отцепление на предимно населени от турци региони до масовото изселване на хора от турски произход към територията на Турция. Действително, възможността за колективно масово изгнание в Турция била част от политическото въображение на турците в България десетилетия наред. След идването на власт на Отечественния фронт нараствали мобилизацията за масова миграция. Турците били убедени, разкрива детайлно докладът, „че тук за [тях] „няма живот“, че комунистите ще съборят джамиите, ще изгорят религиозните им книги, ще направят жените колективни, ... че който се запише комунист или съдейства на властта, той няма да види „свещената турска земя“**. Също така се вярвало, че жените щели да бъдат принудени да свалят забрадките си и че щели да бъдат отнети земята, къщите и добитъкът от турските общности. Много от тези опасения действително се превръщат в ужасяваща реалност за турските и мюсюлмански общности двайсет години по-късно, когато подкрепата за културната автономия и самоопределението на малцинствата от ранния социалистически период отстъпва пред политиките на етнонационалистическа асимилация.

Най-силната опозиция на новото правителство идвала от богатите градски населения и особено онези, чиито икономически дейности и капитал са били застрашени. Те и най-звучно подкрепяли изселването, защото притежавали конвертируем или мобилен капитал като фабрики и недвижимо имущество,

* Пак там, л. 22.

** Пак там, л. 13.

или пък работели професии, с които по-лесно могли да се преместят – за разлика от хората по селата, чието препитание и материално богатство било обвързано със земята и нейните ресурси, предимно в земеделието и животновъдството. Турското правителство приветствало трансфера на капитал и помагало на собственици на фабрики и работилници да се преместят в Турция, какъвто бил случаят със собственичката на текстилна фабрика в Разград, която продала всичко и изнесла шивашките си машини в Турция*. Турското правителство също така насърчавало миграцията на определени категории турци, включително собственици на фабрики или на други богатства, които могли да бъдат конвертирани и изнесени извън граница; образовани хора или пък владеещи определен занаят; както и хора, за чиято материална издръжка гарантирали техни роднини в Турция**. Според свидетелството на Бекир Решет, търговец от Никопол, който пътувал по работа през различни малки и големи градове и села в северната част на България, първоначално предимно градски хора обмисляли възможността за миграция – и почти никой от живеещите в селата. Но представата за нея се разпростряла и в селата чрез авторитета и политическото влияние, което оказвали икономическите, религиозни и културни елити от градските региони върху турските общности***. В резултат на това, политиката на масова миграция значително се активирала и се превърнала в тема

* Пак там, л. 8.

** Пак там, л. 50. В крайна сметка турският Министерски съвет решил да даде политическо убежище на родени в България турци и да им помогне да се преместят. Това решение обаче, продължава докладът, не е могло да бъде изпълнено и е останало само на хартия.

*** Пак там, л. 7-9.

на разговор във всяко селище и всеки дом*. По-богатите семейства обещаваха да се грижат за по-икономически слабите си роднини; някои по-известни богати членове на общностите дори обещаваха да се грижат за цели семейства и родове. Така например според Решет един богат човек от Свищов обещал да вземе със себе си петнайсет семейства, които не можели да си позволят да емигрират, докато друг от Русе – трийсет бедни семейства**. Вече съществували десетки канали, през които животни и добитък бивали изнасяни през границата. Имало и множество други, неизвестни на властите канали, които хората използвали, за да пресичат границата ежедневно, продължава докладът***

Миграционната вълна се явява първото голямо предизвикателство пред новото правителство, което е обещало да подобри материалните и социалните условия на малцинствата, да сложи край на маргинализацията, тормоза, дискриминацията и принудителната асимилация. Вълната разкрива противоречия и провали, които се превръщат в първата криза на легитимността на правителството. Дори при едно антифашистко правителство „раните, които нанесе фашизма на турското население още не са заздравяли...“****. През годините преди революцията множество дискриминиращи закони установяват политическото и социално господство на етническите българи и Православната църква, а мюсюлманите и турците са подлагани на ежедневно насилие и тормоз от едно съчетание на ескалиращи националистически и фашистски правителства и организирани отгоду групировки с разнообразни профашистки и националистически наклонности. При

* Пак там, л. 49-50.

** Пак там, л. 9.

*** Пак там, л. 13-15.

**** Пак там, л. 21. Правописът е запазен.

тези условия „турското население имаше основание да бяга“*. Както преди, така и след революцията турските общности имали усещането, че живеят под „българско робство“, както обяснява един учител: те се чувствали като сираци, най-проклетите и презрените деца на земята**. Вече се е формирало малцинствено национално и религиозно самосъзнание в контекст на доминиращ православно християнски и етнически български държавен ред. Новото правителство няма значение – то провъзгласява свобода и равенство, но турците още са маргинализирани или напълно изключени от обществения и политически живот и нямат желание да му дават шанс. „Повече гледа[т] да задоволяват тяхния си народ, а ние покрай тях се мъчиме да живееме“ била често срещана нагласа сред турците***. Но преди всичко, новото правителство се проваля в изграждането на такова социално съзнание, което да не разглежда комунизма като несъвместим с турската идентичност и Исляма.

Назъм Хикмет, Поетът на хората

За да засегне тази криза и преразгледа ситуацията, правителството кани Назъм Хикмет – турския революционен поет, писател и активист – да посети страната и разговаря с турските общности. През септември 1951 г. Хикмет пристига в България от Съветския съюз, където едва няколко месеца по-рано е намерил политическо убежище от преследванията от страна на турската държава. Това става непосредствено

* Пак там.

** Пак там, л. 34-35.

*** Пак там, л. 36. Записано изказване на Ахмед Мурагов Мердвинов, с. Сухиндол.

след масовото изселване и малко след като Турция затваря границите си за бежанците, макар че около 150 000 души, предимно от турски произход, вече са напуснали страната.

Хикмет посещава двайсет и шест български села, малки и големи градове, в които има концентрирано турско население, за да говори с хората, да установи причините за недоволството им и да ги убеди да останат в страната, запазвайки земята, животните и домовете си. Турските общности го приемат топло – хиляди хора се събират от близки села и градове, за да чуят речите на известния поет и революционер, любим герой на хората, както и за да разкажат своите истории. Хиляди българи и хора с друг етнически произход също се присъединяват към срещите. По време на пътуването си Хикмет провежда двайсет митинга, дванайсет публични дискусии с обикновени жители и девет срещи с местна партийна власт. Според собствените му изчисления успява да достигне до около 130 000 души*. Група хора се присъединява към пътуването му, като сред тях е и комунистическата писателка Блага Димитрова. В пътеписа си тя описва топлото му и лично отношение към обикновените хора. Той говори въодушевено на големи и малки събирания, безспирно и неуморно разговаряйки с множество жени, мъже и деца. Издръжливостта и енергичността му не спират да изумяват Димитрова, която го придружава по дългия му път по прашни пътища, празнични градчета и пленителни планински баури (Димитрова, 2004: 41-125).

Самата Димитрова е дълбоко повлияна от турския комунистически поет. В поясненията и бележките си, публикувани през 2004 г. – или около петдесет години по-късно – тя пише, че срещите с поети като Назъм Хикмет, Пабло Неруда и

* ЦДА, фонд 1, оп. 27, а.е. 19, л. 6-7.

Николас Гийен, както и със съвременната полска поезия, ѝ помагат да се откъсне от метричността на класическата рима и да започне да експериментира със свободните стихове (Димитрова, 2004: 299-303). Изключително плодовита писателка, тя се превръща в колосална фигура в българската литература и е една от майките на българския литературен авангард; пътеписът ѝ от 1955 г. обаче е написан в стила на социалистическия реализъм. По онова време тя е все още в началото на писателската си кариера и се включва в пътуването с помощта на нейна турска другарка от младежката организация (пак там, с. 299).

Групата започнала пътуването си в Русе и в продължение на няколко дни пътувала през грачета и села в североизточна България, достигайки до градовете Сталин (днешна Варна) и Толбухин (днешен Добрич). Посетили и град Кубрат в Североизточна България. Димитрова пише, че там Хикмет говорил пред тълпа от пет хиляди души на същия площад, на който година по-рано турци и българи организирали демонстрации в подкрепа на гладната му стачка в турския затвор, в който бил прибран заради политическата си дейност (Димитрова, 1955: 54). След това Хикмет отишъл в Родопите и посетил още седем града и села от Кърджали до Пловдив, включително и с. Назъм Хикмет (преди и след това с. Чифлик), което хората наскоро били кръстили на негово име*. Когато новините за пътуването на Хикмет се разпростирали и ставало ясно, че наближава следващата си спирка, хората започвали да се тълпят на гарата и покрай пътя, за да посрещнат госта. Те заливали местата, където щял да говори – площадите, кино-залите, училищните дворове и полетата; отвсякъде се леели звуците на тълпани и зурни, виели се хора. Димитрова

* ЦДА, ф. 1, оп. 27, а.е. 19, л. 5-6.

11 13 359

ВЪМ ХИКМЕТ

ИЗБРАНИ СТИХОТВОРЕНИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО
БЪЛГ. ПИСАТЕЛ

пише, че жените от с. Островец организирали нещо като бунт, защото мъжете не искали да ги вземат, като в крайна сметка всички отишли заедно в града (Димитрова, 1955: 108). В Кърджали го посрещнали 30 000 души, в Момчиловград – 10 000. Площадите и улиците в Крумовград също се препълнили, като, разбира се, гостът не пропуснал и Димитровград – най-младия град в страната. Основан през 1948 г., той е амбициозното дете на социалистическото градоустройство и по онова време практически е представлявал строителна площадка. Гласът на Хикмет презграднал от усилието, но той не обръщал внимание и продължавал да говори. По пътя спомогнал за основаването на две ТКЗС-та и подкрепил морално онези, които били скептични към промените. Според Димитрова хората спонтанно кръстили на негово име току-що основан земеделски кооператив, улица в Кърджали, училище, джамия, бригада и село. Димитрова забелязва колко се вълнувал от уважението и откритото признание, с които го посрещали хората и които рязко се отличавали от репресиите и преследванията в собствената му страна.

Хикмет е натоварен със задачата да проучи причините, които карат родените в България турци да искат да напуснат страната си, да разбере какви са техните преживявания, тревоги и искания и да препоръча начини за справяне със ситуацията. Той изследва издания на български и турски език от предните две години, за да види как пресата е писала за изселването. След това изготвя доклад на руски, в който

Корицата на избраните стихотворения от Назъм Хикмет (в превод от Николай Цонев), публикувана на български след посещението му в страната през 1951 г. Дизайнът на корицата и илюстрациите са от известния художник и илюстратор Борис Ангелушев. (Хикмет, Н. (1952) Избрани стихотворения. София: Български писател). Библиотечно копие на Народна библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив.

излага основните причини за това защо турците напускат домовете си и скицира препоръки към правителството*.

Докладът му рисува интересна представа за ситуацията и дава алтернативен прочит на правителствения доклад от 1946-1947 г. Последният застъпва силно политическата рационалност на държавата, виейки за изселването единствено разпространението на турския национализъм и неговите „агенти“, турската буржоазия, общностните и религиозни водачи. Докладът на Хикмет преобръща изцяло дискурса на социалистическото правителство, едновременно анализирайки социалния живот на турските общности в контекста на драматична социална трансформация и систематично критикувайки социалистическото правителство от гледна точка на социалния и исторически опит на турците и мюсюлманите.

Хикмет отбелязва, че дейността на новото правителство сред турското малцинство се е провалила по няколко параграфа, защото Партията не разполагала с внимателен социален анализ и културно разбиране за турското население. Малцинството нямало достатъчно политическо представителство, а когато то било налице, подходът към него не бил „класов“. Мнозинството от новите политически и административни позиции били заети от богатите и социално привилегировани членове на турското малцинство като например духовни водачи, крупни земевладелци и богати селяни (*кулаки и зажиточные средняки*), градската интелигенция и други влиятелни хора. В резултат на това, продължава докладът, условията на бедните селяни и работещите хора били останали почти непроменени отпреди революцията, а правителството не било направило нищо, за да ги овласти. Липсата на включване на обикновените селяни и хора от работ-

* ЦДА, ф. 1, оп. 27, а.е. 19, л. 4-14.

ническата класа в управлението на социалния, материалния и политически живот, пише Хикмет, ги оставило зависими от социално и икономически привилегированите хора. Следователно в контекста на малцинствата при социалистическото правителство били възпроизведени същите класови и властови социални структури, както и по-стари социални и материални привилегии. Оказало се, че в много села селяни, които притежавали малко земя и едва разполагали със средства за препитание, били изключени от първата вълна на колективизация от страна на по-големите турски земевладелци. Те също така били маргинализирани от политическото представителство. Хикмет дава за пример с. Изгрев: формирането на ТКЗС в селото било контролирано от мюфтиите и богатите земевладелци, които се съгласили, присъединявайки се към кооператива с големите притежавани от тях земи, но изключвайки селяните с малки парцели. Кооперативът бил много успешен: той изплащал дължимото към държавата и превишавал определените квоти, при което националното ръководство било толкова доволно, че му дало за награда трактор. По-голямата част от селяните от турските общности с малки парцели земя били избутани по подобен начин от формирането на кооперативи и останали като частни земевладелци без достъп до технологии, ефективно напояване и други средства, с които кооперативите разполагали. Държавните такси им тежали толкова, че когато реколтите се проваляли, хората нямали достатъчно средства, с които да преживеят загубите от тях.

Освен това, продължава Хикмет, турците в България били недостатъчно представени в местното управление и социалната администрация, така подкопавайки автономията и участието им. Например в селските съвети в селата, където турците били мнозинство, председателят бил българин,

а вице-председателят – турчин. „Това може да се направи по обратния начин“, препоръчва той. Кооперативните магазини, където предимно пазарували жени от турското малцинство, също били държани от българи. Имало и случай, при който българин, известен с това, че изнасилвал турски жени, бил свален от поста си само поради новините за визитата на Хикмет, и то само три дни преди пристигането на ценения гост*. Освен това, когато било налице представителство, то било заето от привилегированата прослойка на турските общности, а хората от работническата класа и бедните селяни съвсем отсъствали от него. Държавните представители, които Хикмет срещнал, били все интелектуалци, учители или занаятчии, но сред тях не открил членове на бедното селячество или дори индустриални работници**. Няколко достатъчно бедни селяни дори и сред редовните членове на Партията. Това било ефект от прекомерното центриране на Партията върху труда – тя била твърде фокусирана върху мобилизирането на работническата класа в градските региони, докато повечето турци живеели по селата, черпейки от малките си парцели за своето препитание***.

Така всички тези реалности разпалват негодуванието на бедните селяни, които се чувстват изоставени и още по-маргинализирани, разочаровани от утвърждаването на вече съществуващи класови и социални неравенства****. Новите политически и икономически структури са завзети от разполагащите с повече икономическа власт и социално влияние. Възпроизвеждайки стари социални йерархии и зависимости, социалистическият строй, от който се очаква да овласти

* Пак там, л. 9.

** Пак там, л. 11.

*** Пак там, л. 10-11.

**** Пак там, л. 7-9.

именно най-маргинализираните в социално и икономическо отношение хора, се проваля по отношение на малцинствените си политики. Тази структурна приемственост в материалния и социален живот, пренесена от миналото, подсказва, че ранните форми на колективна опозиция от страна на малцинствата са насочени не срещу политическите принципи на социализма, ами срещу провала на правителството да ги реализира, както и срещу присвояването на новите политически и социални структури от страна на социално и икономически привилегированите хора.

Етнонационалистически обрат

Първото десетилетие на социализма представлява една противоречива среда, която разкрива напреженията между политически прогресивните принципи и суровата рационалност на реалполитиката. За разлика от това, постсталинското управление бележи отчетлив завој в посока заличаване на националната автономия и поставя началото на серия от асимилационистки мерки, следващи етнонационалистическа логика. Новото ръководство овластява защитници на националната кауза и въвежда стремителни промени, преследващи националистически цели. Тодор Живков, новият Първи секретар на Партията, намира Димитровата позиция за национално и етническо разнообразие и самоопределение за абсолютно неустойчива в българския контекст. За него тя е не само неприложима от историческа гледна точка, но и опасна за националния и териториален интегритет на страната. Една от първите му задачи е да премахне националното самоопределение и статутите на административна автономия и да въведе серия декрети и резолюции, прицелващи се в образова-

телната, културна и религиозна автономия на малцинствата. Живков е особено загрижен по отношение на признаването на турците като национално малцинство и на турския език като на официален малцинствен език от страна на предходното правителство. В мемоарите си той преповтаря разбирането си, че при тази политическа линия „[п]роцесът на дезинтеграция на българския народ се форсира и задълбочи [...]. Резонира в подхранване на пантюркизъм и изкуствено обособяване, изолация на малцинствените общности“ (Живков, 1997: 420). Тези мемоари са написани през 1990-те години, когато трагичните последици на „Възродителния процес“ все още се разгръщат, а пълният мащаб на кампанията и нейните ефекти върху хората излизат наяве. В размишленията си бившият гържавен глава не признава никаква вина, а вместо това затвърждава силно националистическото си отношение спрямо мюсюлманските малцинства, турската национална и етническа идентичност и македонските идентичност и език, когото тласкат политиките на асимилация, заличаване и гонение по време на управлението му (Живков, 1997).

Някои от първите гържавни документи, достъпни в архивите и бележещи промяна на посоката с последователна етнонационалистическа логика, датират от 1957 и 1958 г. Това са записки от срещите на най-високите редици на Партията, когото кулминират в резолюция на име „Тезиси на ЦК на БКП за работата на Партията сред турското население“. Откриването на този документ беше трудно поради наслояването на вторични цитирания и несъответствия в цитиранията*. Като много гържавни и публични архиви, Държавната агенция „Архиви“ със седалище в София е огромен лабиринт от

* ЦДА, ф. 1б, оп. 5, а.е. 353, л. 350-470. Протоколът съдържа бележки от срещата и дискусиата на Централния комитет на Партията относно съдържанието на документа и крайната версия на „Тезисите“.

съдържание с изумително количество разнообразен материал. Той се простира през няколко хранилища в града и страната, които често пътуват дни и дори седмици наред, за да достигнат до читалните. Много слоеве от класификации, каталози, справочници и системи за индексирание опитват да предложат ориентир и ред в моретата от документи, които са били завеждани според различни логика. Вместо това, тези класификации са създали преплетени историографии и водещи системи на знание, които превръщат архивите в пъзел от непредвидими срещи. Достъпът до съдържанието неизменно е опосреден от неговите различни нива на разпространение, цитирания и стагнация. Същевременно онова, което може би отсъства или е повредено, изгубено или откраднато, винаги витае около вече „наличното“, превръщайки го в отворена, разпокъсана и безгранична среда. То винаги иронично се обръща срещу тези, които се опитват да привилегирват неговото съдържание пред онова на друг исторически материал или пък да го обуздаят по някакъв тотализиращ начин. Но тази нестабилност – едновременно епистемологична, материална и дискурсивна – прави възможни множество пътешествия с отворен край.

Дискусиите, предхождащи „Тезисите“, са показателни. Докато скицират бъдещите посоки на държавните политики спрямо турските малцинства, те описват турското население като назадничаво, изостанало в развитието си, необразовано, като обзето от „фанатизъм“, „предразсъдъци“ и културен традиционализъм. То се привиджа като лесно податливо на манипулации и слухове – една „наследена от миналото“ ситуация*. „Вражески елементи“ в общностите се възползват от хорския „религиозен фанатизъм“ и „национално-битови[ме] им особености“, за да засият религиозните

* ЦДА, фонд 16, оп. 6, а.е. 3645, л. 50-57 и 58-64.

и националистически чувства, да настроят хората срещу ТКЗС-тата и да им повлияят да емигрират*.

„Тезисите“ подчертават, че социалистическата страна е поела ангажимент към малцинствата, и посочват материалните и социални подобрения, настъпили в турските общности през социалистическите години в сферите на образованието, културния и обществен живот, здравеопазването, електрификацията, инфраструктурата, достъпа до жилища и включването в управлението. Документът и предшестващите го дискусии разпознават турците и други хора като етнически и национални малцинства, позовавайки се на техния „общ произход, език и вяра“ с турците, живеещи в Турция и по други места. Появява се обаче и един поразяващ език на единството, който ще се превърне в основата на монистични теории за етногенезиса и нацията, развити по-късно в представи за социалистическото развитие и интеграция**. Накратко, „Тезисите“ твърдят, че през последните двайсет години турското малцинство се е развивало като „социалистическо национално малцинство“ и понеже споделяло социо-икономически и културни предпоставки с българите и други хора в социалистическите страни, то то представлявало едно национално малцинство в социалистически смисъл. Всъщност, именно проектът за изграждане на социалистическо общество разграничавал турското население в България от турците в Турция и действал като спойка за изграждане на единство с българите и другите хора, живеещи на територията на страната. „Ние считаме, че самият живот, производството, икономическото и културно развитие на нашата страна налагат общуването и постоянното движение на хиляди хора от единия край на

* Пак там, л. 51.

** ЦДА, фонд 16, оп. 5, а.е. 353, л. 368.

страната до другия, изграждането на нови строителни обекти в икономическите центрове. Това неизбежно води до сближаване на всички трудещи се. Животът и социалистическото строителство налагат необходимостта турското население да изучава български език, а българските кадри, работещи в районите с турско население, да научават турски език.“* По-късно, през 1980-те години, чрез работата на националистически настроени историци, които докарват до крайност историческия ревизионизъм, ръководството ще се отрече от твърдението, че турците в България споделят общ произход с онези, живеещи в Турция, за да започне да прокарва тезата за „общите родови корени“. Този основен елемент от етнонационалистическата доктрина, който третира турското малцинствено население като насилствено ислямизирани българи, практически слага край на признаването на турците като национално или етническо малцинство и поставя основите на политиките на асимиляция и заличаване.

Образователни реформи и българско господство

Промените се усещат най-силно в реформите на образователната система, тъй като българският език и култура трябва да предоставят основния материал за социалистическа интеграция и мобилност. Първата вълна училищни реформи от 1951 г. национализира и секуларизира образованието, силно разширявайки турските общностни училища, които до този момент са били много малко на брой и предимно частни. До първите години на 1950-те, в допълнение на стотиците турски начални

* Пак там, л. 374-375.

и средни училища, Министерството на народната просвета отваря осем гимназии, три специализирани средни училища и два института за висше образование на учители в региони с концентрация на турско население, които да отговорят на нуждата от турскоезични учители. Съветът основава и женски пансион в Русе, както и факултета по турска филология в Софийски университет*. Съгласно партийната резолюция от 1951 г. върху „подобряване на работата сред турското население“ държавата увеличава стипендиите за турски студенти от работнически и селски семейства „с ниски до средни доходи“ за учители, лекари, земеделски специалисти и др. Създават се културни и студентски обменни програми с Република Азербайджан в СССР и се поръчва внос на филмова продукция и литература от там. Резолюцията също така заръчва на държавата да подобри инфраструктурата и достъпа до здравеопазване и физкултура, да увеличи броя на турците във всички политически организации, да преведе политическа литература на турски език, да увеличи и разнообрази вече съществуващи радио програми на турски, да отвори музикални колективи и такива за изкуство, и пр.**

Но ранните училищни реформи са и мярка срещу влиянието на турските учители и ходжите върху турското население – те се приемат като главните агенти на различните оттенъци на великотурския национализъм и антибългаризма и като цяло се считат за агенти на антикомунистическа пропаганда. Според разузнавателен доклад от 1947 г. учителите и ходжите са разполагали със значително политическо влияние наг

* ЦДА, фонд 1б, оп. 6, а.е. 3645, л. 60-61. Виж: Eminov, 2002: 589; Маринов, 2013б, както и резолюцията от 1951 г. „За подобряване на работата на Партията сред турското население“ (26 април 1951 г. ЦДА, 1б, оп. 6, а.е. 1298, л. 37-43.)

** ЦДА, 1б, оп. 6, а.е. 1298, л. 37-43.

общностите и са били някои от най-активните агитатори за масова миграция сред турците. Документи докладват за това, че те культивирали чувство за турска идентичност сред младите хора, в противовес с комунистическите и социалистически политики, и са разубеждавали турската младеж от това да се присъедини към Работническия младежки съюз. На присъединилите се се гледало като на отрекли се от турската си същност, като на предатели и отказали се от „родината си“*. За да прекъсне тези тенденции, новото правителство закрива духовното училище „Нювваб“ в Шумен, което до революцията обучава ходжи и религиозни водачи и което правителството счита за разсадник на турски национализъм**. Също така се развива план за решителна подмяна на училищните кадри с комунисти и за обучение на ново поколение учители, които биха били „градивен творчески елемент на народната ни република [...] които да бъдат годни да възпитават наистина турската младеж у нас не като врагове, чужденци и бъдещи агенти на турското разузнаване, а като честни и доблестни граждани“***. Преди всичко, пише в доклада от 1947 г., правителството трябва да осигури равното отношение към турските малцинства и да покаже, че бъдещето на родените в България турци е в България****.

Така то произвежда смесени резултати и амбивалентно отношение към новата система, разпадвайки антиправителствени и антикомунистически настроения. Обикновените турци, които преживяват промените, говорят обаче и за позитивни ефекти. Според изследването на Али Еминов върху образованието и езика сред турското население в България: „в

* ЦДА, фонд 2146, оп. 1, а.е. 716, л. 38-45.

** Пак там, л. 37-47.

*** Пак там, л. 47.

**** Пак там, л. 54.

рамките на няколко кратки години има драстично нарастване на броя на турскоезичните училища, на броя на учениците, посещаващи училище, както и на учителите, преподаващи им“ (Еминов, 2002: 589). В средата на 1950-те години има 150 000 турски ученици, в сравнение с 37 000 преди 1945 г. Турският език остава основен език в обучението за по-голямата част от основните, средни и професионални турски училища, а българският език и историята са само малка част от часовете в програмата, която е фокусирана върху турската история, литература и култура.

Еминов пише, че през тези години турските общности са се развалили на процъфтяваща местна артистична и литературна среда, нещо, което той нарича „истински Ренесанс на турската култура“. Появили са се книги с поезия и проза на турски език – както от местни турски писатели, така и от комунистически писатели от Турция и тюркоезични хора от СССР, прокарващи прогресивно, революционно и предимно светско съдържание. Преведени били текстове на турски от български и от грузи езици, увеличили се регионалните гържавни театри и „любителските трупи на местно ниво“ (пак там). Всички тези дейности, продължава Еминов, обучили кадри от местната турска интелигенция, които заменят традиционните религиозни водачи в турските общности и допринасят за появата на светска турска идентичност сред много турци, особено сред младежите.

Това десетилетие на процъфтяваща социалистическа и предимно светска турска култура рязко приключва в края на 1950-те години с втората реформа в малцинствената училищна система. Дотогава много училища се намират до джамии и споделят дейности с тях – нещо, което предизвиква страха на ръководството от „вредното влияние“ на ходжите

върху учениците*. Резолюцията от 1958 г. нарежда разделянето на началните турски училища от джамиите и преместването им или в нови сгради, или във вече съществуващите сгради на български училища. Освен това инспекциите, извършени предишната година с цел изготвянето на доклада, установяват, че децата не желали да учат български език и били „незадоволително“ възпитани в „патриотичен, интернационален и атеистичен дух“**. Незнанието на български език от страна на турската младеж, пише в документите, „способствува за нейното изолиране от въздействието на социалистическа и прогресивна българска култура, за задържането ѝ под влиянието на буржоазния турски национализъм и религиозен фанатизъм“***. На началните училища се нарежда да наемат повече комунистически учители от турски произход и да въведат часове по български. Основният език на преподаване в средните, професионалните и висшите училища трябва да се смени от турски на български, а турският език и култура трябва да се изучават като отделни предмети****. Автономните турски технически училища и гимназии трябва да се реорганизируют и слоят с онези за българските ученици*****. На практика се случва десегрегация, но тя е такава една, която систематично премахва условията за културна и интелектуална автономност на турските общности и установява господство на българския език и култура.

Тези политики изискват грастични промени в материалното и културно битие на обикновените хора от турското и други турскоговорещи малцинства, предизвиквайки широ-

* ЦДА, фонд 1б, оп. 6, а.е. 3645, л. 59-60.

** Пак там, л. 52.

*** Пак там.

**** Пак там, л. 61.

***** Пак там, л. 55; Маринов, 2013б.

коразпространено недоволство. Анонимното писмо от април 1960 г., с което започна настоящият текст, е написано именно в този контекст. Двамата мъже във влака обсъждат трудностите, които учениците от малцинствата изпитват в настигането на българските си съученици в наскоро слетите класове, след като вече всички часове освен турския език се преподават на български. Българските деца се оказали с несправедливо предимство, защото се преподавало на майчиния им език, докато турските изоставаха – а учителите отчаяно се опитвали да навигират тези неравенства*.

По същото време много турски учители са уволнени и заменени с българи. Една писмена жалба от Сами Юсуфов Ходжов – учител, работил в ромско училище в Пловдив – се оплаква, че децата, чийто основен език на преподаване е бил турски, също са засегнати**. Писмото му протестира и срещу уволненията: вместо да останат и да преподават същия материал на български език или да бъдат преместени в „Рушди“ (турското училище в града), турските учители били уволнени, а работните им места – запълнени от българи. Бащата на Ходжов е бил член на Комунистическата партия преди революцията и бил изпратен в лагер като комунист, а цялото му семейство било тормозено и бито от жандармерийски хайки. Оттогава той, другарката му и всъщност цялото му семейство работели за прилагането на комунистическите идеи на практика, за тяхното реализиране. След революцията бил активен в движението за формиране на ТКЗС-та, а като учител обучавал турските и ромските си ученици в духа на комунизма***. „Питам другари кое е тука демократично, кое е социалистическо и кое е комунистическо. Аз и моето

* ЦДА, фонд 1, оп. 28, а.е. 16, л. 1 (отзад).

** ЦДА, фонд 1, оп. 28, а.е. 10, л. 6 (отпред).

*** Пак там, л. 6-7.

5 членно семейство днес да остана да гладувам, да бъда лишен от човешки права и т.н.“*. Той моли за преместването си в турското училище „Рушди“, „защото от всичко най-важното обичам училището, обичам и децата.“** Отделът за образование на малцинствата към Министерството на Народната просвета разглежда жалбата му и го назначава в турско училище – не в „Рушди“, ами в това в близкото село Куклен***.

Много хора започват да разпознават политическа логика с националистическо съдържание в училищната реформа от 1958 г. Те я асоциират с асимилационистките политики на предреволюционното правителство, което храни разнообразни експанзионистки идеи и подкрепя дясно-националистическите и фашистки сили, в крайна сметка присъединявайки се към страните от Трестранния пакт във Втората световна война. И действително отново се появяват различни форми на приемственост – и призрачни, и такива в директни исторически форми (Тодорова, 2018). Например когато на власт идват „реформистите“, членове на Родина (дясната националистическа организация от 1937 до 1945 г.) се опитват да спечелят реабилитация за себе си и организацията въз основа на националистическата си идеология и асимилационистката си дейност сред помашкото население. Поддръжниците им успяват да отворят наново дебата, което води до промяна на дефиницията на организацията (от „фашистка“ на „буржоазно-националистическа“) и реабилитация на някои от членовете ѝ, които по-рано са били обявени за и преследвани като фашисти (Груев и Калъонски, 2003: 47-50; Иванова, 2002: 70-73). В този

* Пак там, л. 6 (отпред).

** Пак там, л. 7 (отпред).

*** Пак там, л. 5 (отпред).

контекст някои историци твърдят, че социалистическият режим приема националистическите политики от предреволюционна България и че Възродителният процес от 1970-те и 1980-те години трябва да бъде правилно разглеждан в контекста на дейността и езика на Родина. Но нейното наследство продължава да предизвиква противоречия по време на постсталинисткия период, като ръководството отказва да премахне изцяло забраната върху организацията. Налице е търсене на визия за национализма, основана върху социалистическите принципи на постсталинисткото време – визия, изчистена от дясно и буржоазно съдържание, основана върху обединения социалистически народ с неговата разказана отгдолу история – която поставя основите на асимилационистката политика.

Това са фините политически реартикулации на национализма в контекста на постсталинисткото държавно управление. Но за хората тези детайли на идеологическата реорганизация нямат значение. Осман, един от пътниците от анонимното писмо, директно нарича тази логика фашистка: „То има фашистки характер, това е дискриминация спрямо турското население, която се провеждаше преди 9.IX.1944 г. от фашистките правителства. Да се отнеме родния език от едно малцинство, как може да се обяснява това?“*. Реформата била проведена без прозрачност и без гласност, продължава той, тя не се основавала на марксистки принципи, не била нито политически издържана, нито педагогически подходяща и, най-накрая, тя била противоконституционна**. Той пита:

* ЦДА, фонд 1, оп. 28, а.е. 16, л. 2 (отнрег).

** Пак там.

*Така ли разглежда Ленин и Сталин националния въпрос? Така ли е в Съветския Съюз? Там след Великата окт. соц. революция се създадоха азбука на много нации които преди революцията даже нямаха азбука. Но загубили Съветския съюз с това? Защо в отечествената война всички се биеха като един човек срещу връга? Не е ли защото имаха равни права по всички области на живота? А какво гласи нашата Димитровска конституция: който пренебрегва националните права на едно малцинство се наказва най-сурово, се казва там. С това решение не се ли претърпява[t] националните права на турското малцинство? ... Аз никога не очаквах, даже не съм мислил, че една здрава Марксистическа партия ще вземе такова решение което поражда национализъм. А ние говорим за пролетарски интернационализъм.**

Двамата пътници също така отбелязват най-новите публикации върху българската история, твърдящи, че „турците“ са извършвали зверства по време на османския период и по време на освободителните борби. Така тези публикации на едро са обобщавали сложните класови и социални прослойки в турското общество.

*Не се пише вече турските бейове и султани. Това не поражда ли омраза към турския народ? Какво е виновен турския народ от злодеянията на турските бейове и паши, не са ли еднакво страдали и страда самия турски народ от тези бейове? Затова омразата трябва да се насочва не срещу турския народ но срещу турските бейове, паши и управници. [...] Турци и турските бейове минават в обиц знаменател.***

* Пак там. Правописът е запазен.

** Пак там, л. 2-3.

Двамата мъже продължават да обсъждат корените на промените, отбелязвайки, че нямало достатъчно турци в правителството, които биха представлявали перспективите на обикновените хора от малцинството*.

Дали опосреден, или записан директно, разговорът съдържа остра критика на гържавата, която е в процес на конструиране на обобщен етнически субект, заличавайки анализа на класата и социалните различия в турското малцинство. Рамкирайки турските и нетурските мюсюлмански малцинства като враг, реформата се опитва да премахне тяхната културна и интелектуална автономия. Тя отправя атака срещу социалистическите принципи на демокрация и плурализъм, разграждайки един от основополагащите социалистически принципи, правото на национално самоопределение и автономия, наподобявайки репресиите и принудителната асимилация, изпитани от много хора под различни форми през двете десетилетия преди революцията.

Етнонационалистически основи на постсталинската гържава

През следващите две десетилетия верига от политически реформи и събития води до ескалация на асимилационистските политики на правителството до „Възродителния процес“ от 1980-те години. Макар че тази история е обект на множество изследвания от български, балкански и турски историци (Аврамов, 2016; Ангелов, 2010; 2011; Баева и Калинова, 2009а; 2009б; Груев и Калъонски, 2003; Иванова, 2002; Ялъмов, 2002), тук си струва да отбележим конституционната реформа от 1971 г. Тя цели премахването на противо-

* Пак там, л. 3.

речията между първата социалистическа Конституция от 1947 г. и вече възникнали промени в политиките от 1960-те години. Конституцията от 1971 г. разширява отговорностите по отношение на социалното и материалното равенство на хората в сферата на труда, свободното време и социалното възпроизводство. Тя също така въвежда промени в отношението между социалистическото управление и малцинствените идентичности и езици, правейки реакционистки крачки назад от правителството на Отечествения фронт. Първата социалистическа Конституция подкрепя правото на национално и културно самоопределение на хората и защитените малцинства, докато новата подчертава холистичното социално и личностно развитие, напоено с национални и патриотични ценности.

Секцията „Основни права и задължения на гражданите“ на социалистическата Конституция от 1971 г. предимно преповтаря и рециклира членове от старата Конституция и значително разширява някои формулировки. Както предшественичката си, и новата Конституция гарантира равенството на всички граждани, разширявайки категориите в антидискриминационната клауза, за да включат народност, произход, религия, пол, раса, образование и обществено и материално положение (Член 35, 1971). Тя не премахва правото на съвестта и вероизповеданията, ами добавя правото на хората „да водят антирелигиозна пропаганда“ (Член 53, 1971).

Някои от промените са фини, но вещаят значителни ефекти. Реформата от 1971 г. въвежда терминологията „патриотично“ (Член 11, 1971) и премахва думата „малцинство“ (Член 79, 1947), заменяйки я с „гражданите от небългарски произход“ (Член 45, 1971). Чрез някои фини преформулировки тя въвежда значителни промени около оспорваната пресечност на образованието, малцинствените езици и културната автономия.

Старата Конституция гарантира, че „[н]ационалните малцинства имат право да се учат *на* своя майчин език и да развиват националната си култура“ (Член 79, 1947; курсивът мой). За разлика от нея, новата гарантира на „гражданите от небългарски произход“ „право да изучават и своя език“, премахвайки правото да развиват собствена национална култура (Член 45, 1971). Това е фина промяна, която премахва конституционните пречки пред установяване на българския език като основен за турските и други общности, елиминирайки важна част от административната им и културна автономия. Както пише историкът Чавдар Маринов, постсталинистката конституционна реформа дава „зелена светлина“ на „хомогенизационния проект... Развитието на турска национална култура в България практически спира“ (Маринов, 2013б).

Най-жестоката промяна в Конституцията от 1971 г. – която и не е адекватно отбелязвана или проучвана в съвременните изследвания – се случва в сферата на справедливия процес. Макар и да гарантира „свободата и неприкосновеността на личността“, Конституцията от 1971 г. премахва правото на гражданите на съд и защита, както и гаранцията, че наказанията ще бъдат налагани единствено от съдилища и ще бъдат съответни на престъплението – елементи, присъстващи в първата социалистическа Конституция от 1947 г. (сравни Член 82, 1947 с Член 48, 1971). С други думи, след 1971 г. изтезанията, убийствата и затварянията без обвинение, присъда или процес стават конституционно достъпни за държавата. Конституционният достъп до насилие е употребен при бруталното потискане на организираната всекидневна съпротива срещу „Възродителния процес“ през 1980-те години.